

Тетяна Черниш

**Про неединичність розв'язань в історико-
-етимологічних студіях:
множинна мотивація і дериваційна багатозначність
у контексті семантичної реконструкції**

Розширення діапазону компаративної славістики за рахунок завдань, пов'язаних із семантичною реконструкцією, висуває потребу в подальшому опрацюванні апарату, який застосовується в історико-етимологічних дослідженнях. Множинна мотивація і багатозначність дериваційних моделей якраз і належать до тих явищ історико-семасіологічного порядку, котрі мають неодмінно враховуватися теорією й методологією етимологізування, понадто ж за умов особливої уваги компаративістів до лексики й опрацювання проблематики діахронічної лексикології як окремої дисципліни порівняльно-історичного циклу.

Варіативність ономасіологічного використання формальних дериваційних моделей є явищем, до певної міри співвідносним із семантичною еволюцією етимона в похідних одиницях. При цьому значеннєві варіанти спільної дериваційної моделі можуть бути рознесеними між різними ідіомами, у межах яких відповідні слова виступають як однозначні (історико-етимологічне витлумачення подібних випадків передбачає оцінку можливості віднесення до рівня прамови не лише реконструйованої праформи як такої, а й тих чи інших семантичних різновидів

її континуантів). Крім того, згадана варіативність може сполучатись із явищем множинної вмотивованості, при якому спільна твірна база чи кілька таких баз отримують різне мотиваційне витлумачення, яке, однак, відображає різне осмислення одного й того ж денотата. Говорячи інакше, різні лінії дериваційно-сміслового розвитку тут сходяться в єдиній точці, унаслідок чого таке множинне дериваційне осмислення можна назвати сфокусованим.

Загальноприйнятою в компаративній лінгвоставістиці є реконструкція (Ф. Міклошичем, Е. Бернекером та іншими) іменника псл. **koprъ* на підставі низки слов'янських лексем, спільною властивістю яких є позначення ними рослини *Anethum graveolens* L. (кріп пахучий). Ця субстантивна праформа належить до історико-етимологічного макрогнізда з коренями псл. **kur-* / **kvar-* / **kor-*, у його межах – до гнізда псл. **korъ*, а у складі цього останнього – до мікрогнізда псл. **koprъ*. Як належні до цього мікрогнізда ми трактуємо й позначення рослини *Urtica*, що виводяться з псл. **kopriva*: цсл. **коприва**, друс. *кропива*, *кранива*, укр. *кропива*, діал. *кранива*, *кранива*, діал. *покрива*, *покрівка* (з польської), рос. *кранива*, діал. *краниво*, *кранивь*, блр. *кранива*, стпол. (*pluralia tantum*) *koperwy*, пол. діал. *koprzywa*, пол. *pokrzywa*, кашуб. *kúopřäwa*, *k^uóprěwa*, *korřěwa*, *korřěvě*, *korřěvíca*, чес. *korřiva*, слц. *koprivka*, діал. *koprva*, влуж. *korřiwa*, нлуж. *koršiwa*, болг. *коприва*, діал. *копривъ*, *покрива*, мак. *коприва*, схв. *кòприва*, *копрва*, діал. *куприва*, слн. *kopřiva*, *kropiva*.

Похідність псл. **kopriva* (з ад'єктивним суфіксом *-iv-*) від псл. **koprъ* (як назви пахучої рослини) була встановлена ще Ф. Міклошичем (Miklosich 1886, 129); пізніше цю думку підтримав А. Брюкнер (Brückner 1974, 428), і вже в наші часи вона розглядається як найбільш вірогідна в Етимологічному словнику слов'янських мов, де спеціально відзначено важкий запах як таку властивість, що є притаманною різним видам кропиви (у тому числі й тим, що не жалять) (Етимологический 1984, 25–26; пор. також Gluhak 1993, 332). На польському та (до певної міри) болгарському ґрунті відбулася метатеза кореневих приголосних, результатом якої стала така форма кореневої морфеми, що допускає перерозклад у вигляді префікса *po-* та кореня *kr-* (< *kryti*); у польській мові цей процес, за ономастичними даними, відбувався протягом XIV–XVIII ст., почавшись у західній Великопольщі й охопивши собою практично весь польськомовний ареал (Bańkowski 2000, 795).

Інша гіпотеза пов'язує назву цієї рослини з дієсловом псл. **kropiti*; так, В. Махек, обстоюючи цю гіпотезу, обґрунтовував її тим, що коли кропиву разом з іншими харчовими додатками давали як корм худобі в холодну

пору року, її попередньо ошпарювали (*кропили*) окропом (у голодні часи юшку з кропиви їли й люди); таким чином, кропива є рослиною, що піддається відповідній термічній обробці (Machek 1968, 275, 668). Дещо іншу інтерпретацію пов'язання фітоніма типу укр. *кропива* з *кропити* запропонувала В. А. Меркулова, яка порівнює пекуче відчуття від кропиви з болем, що його спричиняє *окрін*, падаючи різкими *краплями* (Меркулова 1969, 113–114). Обидві ці версії підтримуються в Етимологічному словнику української мови (Етимологічний 1989, 103). Ми ж, у цілому притримуючись давнішої етимології Ф. Міклошича, визнаємо разом із тим, що у світлі наведених, зокрема, історико-культурних, міркувань припущення про вплив із боку слів типу *кропити* та *окрін* є теж цілком обґрунтованим, але водночас і таким, що не примушує відкинути більш ранню версію. Таким чином, можна сказати, що для історії виникнення та еволюції проаналізованих назв кропиви характерним є взаємонакладання впливів кількох мовних одиниць, що відзначаються, з одного боку, матеріальною фонетичною подібністю (*k-p-r*, *k-r-p*), а з іншого, вираженням неоднакових мотиваційних ознак, здатних, проте, забезпечувати номінацію того самого денотата; підходячи до справи з іншого боку, слід зазначити, що псл. **kopriva* / *kropiva* завдяки своїм цілком реальним внутрішньосистемним лексико-семантичним й асоціативним зв'язкам та відношенням виявляє множинну мовну вмотивованість і, відповідно, потребує такої історико-етимологічної оцінки, яка б реально відображала цей «плюралізм» мовних факторів.

Зіставляючи ці назви кропиви з тими її назвами, які мотивуються дієслівними коренями зі значенням горіння, паління (укр. *жигучка*, рос. *жегуха*, блр. *джгучка*, *жижка*, пол. *żagwica*, чес. діал. *žaroš*, схв. *жагачица*, *raļjika*, *жарига*, слн. *žigavica*, *žarnica* тощо), можна зробити висновок про те, що в тому разі, коли слова типу укр. *кропива* етимологічно пов'язуються з „термічним” коренем **kop-*, їхня екстралінгвістична мотивація ніяк не пов'язується з впливом високої температури, натомість саме таке, високотемпературне, витлумачення дістає внутрішня форма цих позначень у тому разі, коли вони зіставляються з дієсловом псл. **kropiti*.

Повертаючись до етимологій псл. **kopriva*, згадаємо й точку зору авторів Етимологічного словника білоруської мови, які взагалі висловлюють припущення про позаслов'янську генезу цього слова (котре, на їх думку, не має надійної версії походження: вони, виходячи з подібності словотвірної будови слов'янської та італійської лексем, припускають можливість, як відповідного джерела першої, італ. **kapr-iva*, коренева частина якої зводиться до назви кози – лат. *capra* «коза». У такому разі

блр. *краніва* – це «козина трава», пор. блр. *казіна* «дика трава, неплодюча заболочена лука, де росте дуже жорстка дика трава (бур'ян)», або, у іншій мотивації, «ядуча трава» (Этымалагічны 1989, 111–112).

Серед похідних від щойно розглянутих лексем згадаємо стчес. *korřivčě*, *korřives*, *korřivčis*, чес. *korřivník*, пол. *koprzywnik*, *pokrzywnik*, які всі позначають позашлюбну дитину, байстря; до цього списку додамо також блр. діал. *краніўнік* «тс.». Згідно з В. Махком, кропива була вживана свого часу як корм для гусят, і через це з цим бур'яном спеціально не боролися, так що широко розповсюджені її хащі ставали притулком для закоханих, звідки й наведені назви (пор. іменник з аналогічними внутрішньою формою та значенням, пол. *żegawnik* < пол. *żegawka* «кропива»). Натомість укр. діал. гуц. *копирдан* «позашлюбна дитина», не дивлячись на його часткову фонетичну подібність до наведених лексем із тим самим значенням, слід, очевидно, зіставляти перш за все з укр. діал. *копил* «незаконнонароджена дитина, байстрюк; виродок» та його суфіксальними різновидами, зареєстрованими, зокрема, у тому самому ареалі (такими, як укр. діал. *копилюк*, *копилиць*, *копиляк*, *копиля*). Ці останні лексеми подає Лексичний атлас гуцульських говірок за редакцією Януша Рігера (Rieger 1996, 61). Згідно з Етимологічним словником української мови, дані слова, разом із схв. *копиле* «байстрюк», болг. *копеле* «тс.», болг., мак. *копиле* «тс.» походять від псл. **kopilъ*, що у свою чергу становить субстратне слово дако-фракійського походження, можливо, запозичене зі старих румунських чи албанських говірок, пор. рум. *copil* «дитина, хлопчик», діал. «позашлюбна дитина», алб. *kopil* «тс.; слуга» тощо (Етимологічний 1985, 567). Натомість в Етимологічному словнику слов'янських мов за ред. О. М. Трубачова південно-слов'янські лексеми зі значенням позашлюбної дитини пов'язуються із омонімічним коренем псл. **kop-* (як у псл. **kopati*) із мотивацією «зайвий і, отже, непотрібний пагін», а через нього з рос. *копыл* «стояк, підпора», укр. *копил* «шевська колодка; підпори між корпусом і ползами саней» (Етимологический 1984, 32–33).

Повертаючись до нашого кореня псл. **krop-*, варіанта псл. **kop-*, зазначимо, що іншим семантичним розрядом похідних із ним є назви птахів, такі як укр. *кропив'янка* «славка *Silvia*», діал. *покропивник* «тс.», *покривник* «тс.», *підкропивник* «*Silvia communis*», рос. *кранивник* «*Motacilla troglodytes*», умотивовані назвою відповідного фітоніма, згаданого вище.

Таким чином, множинність етимологічних розв'язань може бути відображенням не лише дослідницького релятивізму, а й реальних рис етимологізованих лексем і позначуваних ними об'єктів і явищ дійсності. У цьому плані можна вказати на протиставлення в американському дескриптивізмі лінгвістики «Божої істини» і лінгвістики «фокусництва»;

остання якраз і відображала можливість множинної інтерпретації досліджуваних явищ (Хэмп 1964, 102–103; з подальшим посиланням на примітку М. Джуза в укладеній останнім «Хрестоматії з мовознавства: Розвиток дескриптивної лінгвістики в Америці з 1925 р.»); можна також згадати і надруковану в тій же хрестоматії роботу Єн Рен Чао «Про неединичність фонематичних оцінок фонетичних систем» (про цю проблематику в фонології див. Иванов 1962, 152–154).

Водночас на сприйняття слова у плані його внутрішньомовних відношень дериваційної мотивації здатен впливати і такий чинник, як генетично не зумовлена зовнішня подібність, що може супроводжувати розподібнення пов'язаних за своїм походженням одиниць. Прикладом такого розриву первинних етимологічних зв'язків і зближення на підставі вторинно набутого вигляду з одиницями іншої генези (але водночас і семантично спорідненими) можуть бути наслідки метатези на кшталт і.е. *pek^u- > лит. *kėpti* «пекти», пор. укр. діал. *копка* «невелика заглибина або ніша, куди загортають жар», що її А. П. Непокупний уважав за можливе пов'язувати і з укр. *копати* (пор. також іншу назву цієї ж реалії укр. діал. *ямка*), і зі щойно згаданою метатезою, яка, отже, ніби переносить цей корінь із одного термічного гнізда в інше (див. Етимологічний 1985, 569).

Література

- Етимологічний словник української мови: В 7-ми т.*, 1985, Київ, т. 2.
Етимологічний словник української мови: В 7-ми т., 1989, Київ, т. 3.
Иванов В. В., 1962, *Теория фонологических различительных признаков*, „Новое в зарубежной лингвистике” 2, с. 139–172.
Меркулова В. А., 1969, *Народные названия болезней. I.*, „Этимология”, с. 158–172.
Хэмп Э., 1964, *Словарь американской лингвистической терминологии*, Москва.
Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд, 1984, Москва, вып. 11.
Этымалагічны слоўнік беларускай мовы, 1989, Мінск, т. 5.
Rieger J. (ed.), 1996, *A Lexical Atlas of the Hutsul dialects of the Ukrainian Language*, Warszawa.
Bańkowski A., 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, Warszawa, t. 1.
Brückner A., 1974, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
Gluhak A., 1993, *Hrvatski etimološki rječnik*, Zagreb.
Machek V., 1968, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha.
Miklosich F., 1886, *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien.

On non-uniqueness of solutions in historic-etymological research

(Summary)

The author discusses the origin of the Ukrainian dialectal word *конирдан* (as found in J. Rieger's *A Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language*, Warszawa 1996) hypothetically related to the Common Slavic **koprъ* and its derivatives denoting nettle. The problem of establishing this word's origin illustrates some important issues in the theory and methodology of historical-etymological research caused by the genetic ambiguity of this entity. The ambiguity in question is connected, among other things, with the phenomenon of derivational polysemy, this phenomenon taking place when the same underlying stem (or its variants), or the same word-formative pattern employing this stem is interpreted differently due to the difference in extralinguistic derivational motivation reflecting different aspects and perceptions of the same object. The possibility of such plural motivation must be taken into consideration in semantic reconstruction, and the latter must anticipate, and allow for, cases of non-uniqueness of historic-etymological solutions caused by many-sidedness of analyzed linguistic entities as well as objects they denote rather than subjectivity of researchers.